

Beruniy asarlaridagi she'riy janrlarning ilmiy asar tizimidagi o'rni

Norboboyeva Maftuna Abdusalom qizi

O'zMU tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu tezisda Abu Rayhon Beruniyning "Hindiston" asarida keltirilgan hindlarning adabiy-estetik qarashlari tahlil qilinadi. Hindlarning ilm va badiiyatni uyg'unlashtirgan holda tasvirlash an'analari ochib beriladi. Beruniy hindlarning ilmiy qarashlarini nafaqat ilmiy, balki adabiy manbalar orqali ham talqin etib, ularning estetik tafakkurini haqqoniy tarzda yoritgan. Ana shu nuqatayi nazardan she'riy parchalar tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: Beruniy, she'r, ilm va adabiyot uyg'unligi, shlokalor, badiiy-estetik tafakkur, she'riy parchalar, she'riy turkum.

Аннотация

В данной тезисной работе анализируются литературно-эстетические взгляды индийцев, изложенные в труде Абу Райхона Беруни «Индия». В произведении раскрываются традиции индийцев, основанные на гармоничном сочетании науки и художественного слова. Беруни интерпретирует их научные взгляды не только через научные источники, но и посредством литературных текстов, правдиво отражая эстетическое мышление индийцев. С этой точки зрения рассматриваются поэтические фрагменты, которые демонстрируют художественно-эстетические особенности индийской мысли.

Ключевые слова: Бируни, стих, единство науки и литературы, шлоки, художественно-эстетическое мышление, поэтические отрывки, поэтический цикл.

Annotation

This thesis analyzes the literary and aesthetic views of the Indians presented in Abu Rayhan al-Biruni's "India". It reveals the traditions of depicting the integration of science and literature in Indian thought. Al-Biruni interprets the scientific views of the Indians not only through scientific but also literary sources, thereby authentically highlighting their aesthetic thinking. From this perspective, poetic excerpts are brought into analysis.

Keywords: Biruni, poetry, harmony of science and literature, shlokas, artistic and aesthetic thinking, poetic excerpts, poetic cycle.

Insoniyat tarixida ilm-fan va adabiyot bir-biri bilan uzviy bog'liq holda taraqqiy etib kelgan. Har bir davr mutafakkirlarini nafaqat ilmiy izlanishlar olib borgan, balki adabiyot vositasida o'z g'oyalarini keng ommaga yetkazgan. Sharq uyg'onish davrining buyuk allomalaridan biri Abu Rayhon Beruniy ham ilmiy merosi bilan bir qatorda adabiyotga yaqinligi, ilmiy asarlarida keltirgan ma'lumotlaridan ma'lumdir. U ilmiy tadqiqotlarini sodda va badiiy ifoda orqali taqdim etganligi bilan ajralib turadi. Beruniy asarlarida ilmiy tafakkur bilan adabiy uslub uyg'unlashgan bo'lib, bu jihati uni nafaqat olim, balki adabiy jarayon rivojiga ham sezilarli hissa qo'shgan shaxs sifatida namoyon etadi.

Sharq ilmiy va adabiy merosida ilm ahlining she'riyatga murojaati keng tarqalgan. Abu Rayhon Beruniy ham o'z davrining adabiy an'alaridan chetda qolmagan. Uning ayrim asarlarida she'riy parchalar uchraydi. Olim ilmiy g'oyalarini ba'zan she'riy ifodada bayon qilgan, bu esa asarlarning nafaqat mazmunini, balki badiiy qimmatini ham oshirgan. Beruniy ilmiy merosini o'rganish davomida "Hindiston" nomli 2-to'plamida ana shunday she'yatga aloqador ilmiy izlanishlarni ko'rish mumkin. Ushbu asarni Beruniy "Kitab taxrir ma li-l-Hind min makula makbula fi-l' aql au marzula" deb nomlagan. Hindlarning aqlga sig'adigan va sig'maydigan qarashlarini anglatish kitobi. Nemis sharqshunosi E.Zaxau 1887-

yil Londonda bu asarning arabcha matnini, 1888-yil inglizcha tarjimasini nashr etgan.¹

Sharqshunos olim V.R.Rozen esa bu asar haqida shunday deydi: “Bu-o‘z hassosligi bilan yagona yodgorlik bo‘lib, na Sharqning va na G‘arbning butun qadimgi hamda o‘rta asrlar adabiyotida tengi yo‘qdir”.²

Haqiqatdan ham Beruniy bu asarda hindlarning madaniyatini, dinlarini, ularning turli urf-odatlarini va tarixini chuqur yoritib berishga harakat qilgan. Ularning tarixiga oid turli rivoyatlar keltirib o‘tgan.

Asar 80 bobdan iborat bo‘lib, uning XIII bobi hindlarning grammatika va she‘riyat haqidagi kitoblari bayoniga bag‘ishlanadi. “Hindiston” o‘z davrida noyob manba bo‘lib, hind xalqi madaniyatini chet ellik olim ko‘zidan ilmiy tarzda ko‘rsatib bergan yagona asar sifatida qadrlanadi. U nafaqat Sharqda, balki Yevropa olimlari orasida ham katta qiziqish uyg‘otgan.

Beruniy bu asar orqali xalqlar madaniyatini o‘rganishda taqqoslash, xolislik va ilmiy kuzatuv usullarini qo‘llagan. Shu bois “Hindiston” bugungi kunda ham etnografiya, tarix va adabiyotshunoslik uchun bebaho manba bo‘lib qolmoqda. Bu ikki fan tarmog‘i boshqa ilmlarni o‘rganishga vosita bo‘ladi. Hindlar bu ikki fandan *Viyakarana* deb ataladigan til ilmini ilgari qo‘yadilar. Viyakarana-ular so‘zlarini tuzatadigan Grammatik qoidalar, xat yozishda balog‘atli, nutq so‘zlashda fasohatli va yetuk usta darajasiga yetaklaydigan ilmlardan iborat.

Nahv ilmini boshlanishini hindlar *Samalvahana* ismli podshoh bilan bog‘laydi. Mahadeva degan olim podshohga *Abul Asvad al-Dualiyning* arab tilida tuzgan qoidalarni o‘rgatadi.

Chandas aruz ilmiga muqobil turadigan she‘r vaznlaridan iboratdir. Hindlar chandasga juda muhtojlar. Chunki ularning kitoblari nazm bilan tuzilgan.

¹ Alberuni’s India. An Account etc. An English edition, with notes and indices by E. Sachau, London, 1888

² “Хиндистон”нинг нашр этилган арабча матнига тақриздан; ЗВО, 1888, III. -147-б.

Yodlashni osonlashtirish, zarurat bo'lsa turli ilmlarda kitobga murojaat qilavermaslik uchun kitoblarini nazm bilan tuzishni maqsad qilib olganlar. Hindlarning ko'plari ma'nosini bilmasa ham manzum asarlarni berilib, barmoqlarini shaqillatib shodlanib o'qiydilar. O'rganish oson bo'lsa ham, sochma (nasriy) asarlarni rag'bat qilmaydilar.

She'r vazni san'atini dastlab Pingala (she'r vazni-metrikani) va Chalitu yuzaga chiqargan. Bu haqida eng mashhuri "Gaysita" bo'lib kitob tuzuvchining nomi bilan atalib, shu bilan o'lchanadi.

Hindlarning vaznlar hisobi haqida tuzilgan maqolalarining ko'p qismini mutolaa qilolmadim. O'lcham qoidalarini aniqlab biladigan darajada emas deydi Beruniy.

Kitoblari ko'proq shlokalardan iborat.

Shloka-Sanskrit tilidagi katta she'riy band bo'lib, 4 ta yarim satrdan (pada) tashkil topadi. Har bir yarim satrda taxminan 8 ta bo'g'in (mora) bo'ladi. An'anaviy metrik she'riy shaklga asoslangan. (anushtubh) Beruniy shu shlokalar tufayli risola yozishda qiynalganini aytgan. Hindlar sochma asarga nafrat bilan qaraydi deydi.

Bo'g'inlarni sanashda sukunli (harakatsiz) va harakatli harflarni Halil ibn Ahmad va aruzchilarimiz tasvirlaganidek tasvirlaydilar.

Hindlarning fikriga ko'ra turoq harflari 4 tadan kam bo'lmasligi kerak. Ko'pi bilan 26 ta va vritta soni 3 ta bo'ladi. Chunki "Veda" kitobida turoq shunday berilgan.

Yunonlarning kitoblaridan tushunilishicha, she'r turoqlarida hindlarning yo'nalishiga amal qilganlar. Chunki Galen o'zining "Qatajanus" kitobida bunday deydi: "Menekrat yuzaga chiqargan turli so'laklari bilan tayyorlangan dorisini Demokrat vaznga tushirilgan uch turoqli she'r bilan tavsif qilgan".

Beruniy asarda hindlarning she'riyatida to'rt turoqli baytning to'rtlikdagi vaziyatini quyidagicha ifodalaydi.

Amshaka		Amshaka	
Birinchi turoq	Paksha << Parvata </ Jvalana //>	Paksha << Parvata </ Paksha <<	Uchinchi turoq
Ikkinchi turoq	Paksha << Jalana //< Madhiya /< Parvata /< Paksha <<	Paksha << Jvalana //< Madhiya /< Parvata </ Jvalana //<	To'rtinchi turoq

Hindlarning fikriga ko'ra turoq harflari 4 tadan kam bo'lmasligi kerak. Ko'pi bilan 26 ta va vritta soni 3 ta bo'ladi. Chunki "Veda" kitobida turoq shunday berilgan.

Yunonlarning kitoblaridan tushunilishicha, she'r turoqlarida hindlarning yo'nalishiga amal qilganlar. Chunki Galen o'zining "Qatajanus" kitobida bunday deydi: "Menekrat yuzaga chiqargan turli so'laklari bilan tayyorlangan dorisini Demokrat vaznga tushirilgan uch turoqli she'r bilan tavsif qilgan".³

Yetti qaroqchi yulduzlari to'g'risida —"Hindiston" kitobining qirq beshinchi bobi shunday nomlangan. Beruniy bu bobda yetti qaroqchi yulduzlari

³ Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. Toshkent —"O'zbekiston" —2022

turkumining o'zni, qarakatlari nomlari to'g'risida mufassal so'zlaydi. Boshlanish qismida esa bu turkum to'g'risidagi quyidagi afsonani hikoya qiladi: Yetti qaroqchi yulduzlari hindlar tilida Saptarasha deb atalgan. Buning ma'nosi yetti risha demakdir. Ular go'yo yettn zohid bo'lishgan, halol mehnat bilan tirikchilik o'tkazishgan. Ularning o'rtasida As — Suho degan soliha ayol yashagan. Ularning ovqatlari hovuzlardagi nilufar tanalaridan iborat edi. Din paydo bo'lgach, ulardan uni berkitdi. Har birlari bir-birlaridan uyalib, diniy qasamlar bilan ont ichdilar. Bu ishlari dinga ma'qul bo'lganidan, din ularni e'zozlab, hammalarini osmondagi hozirgi o'rinlarga ko'tardi. Beruniy bu hikoyadan so'ng hindlarning kitoblari qofiyali she'rlar bilan tartib qilinganini eslatadi. Hindlarning turli ta'riflarini she'r bilan amalga oshirishni yoqtirganlarini ta'kidlaydi. Shundan so'ng yetti qaroqchini sifatlovchi quyidagi she'ni keltiradi:

Shimol tomon bu yulduzlar bilan ziynatlangan,
U marvarid terilgan shodan va oq nilufarga bog'langan,
Marjonlarni (bo'yniga) taqqan go'zal Raqqosa qizning aylanib o'ynab
turishidek Qutb atrofida aylanib turadi.
Men eng keksa Gargadan hikoya qilib aytaman:
U zamonda Jazishthira Yer yuzida podshoh edi,
Shakakola 2526 yil keyin (idora qilgan)
u (Yeti qaroqchi) qar bir manzilda 600 yil turgan,
U sharq bilan shimol oralig'idan chiqadi,
Yeti qaroqchining sharqqa yondoshib turgan (biri) Marchi,
Uning g'arb tomonida turgani Vasishta,
Keyin Angira, keyin Atri, keyin Pulastya, Keyin Pulaha, keyin Kratudir.

Beruniy "yetti qaroqchi" deb ataluvchi ushbu she'riy turkum orqali madaniy mifologik ramzlarni ifodalashga harakat qilgan. Yeti qaroqchini yetti buyuk donishmand timsolida tasavvur qiladi. Ular osmon yulduzlari bilan bog'liq

bo‘lib, muqaddas bilim va adolat ramzidir. She‘r hindlarning tasviriy uslubini ko‘rsatadi. Marvarid-yulduz, nilufar-omon jilosi metafora va tashbeh bo‘lib keladi. Bundan tashqari hindlarning adabiy uslubida kosmologik timsollash usullarini ko‘rish mumkin. Masalan, osmon jismlarini odam, hayvon, buyum yoki afsonaviy qahramon sifatida ularning she‘riyatida yetakchilik qiladi.

Beruniy ilmiy bilimlarini adabiyot va mifologiya bilan uyg‘un holda shakllanganligini ko‘rsatib bera olgan. Bunga o‘xshash namunalarda hindlarning adabiy-estetik tafakkurini hamda ilm va she‘riyat birligidagi yondashuvini ochib beradi. Beruniy “Hindiston” asarida hindlarning ilmiy qarashlari bilan birga ularning adabiy-estetik an‘analarini ham yoritadi. Yulduzlar va osmon hodisalari she‘riy timsollar orqali tasvirlanib, ilm bilan badiiy obraz uyg‘unlashganini ko‘ramiz. Bu holat hindlarning bilim olish jarayonida nafaqat ilmiy tafakkur, balki badiiy tafakkurida ham muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Beruniy esa buni kuzatuvchi olim sifatida haqqoniy tarzda qayd etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qayumov A. Beruniy va adabiyot/Asarlar. 9-jild. T.: MUMTOZ SO‘Z, 2014.
2. Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. Toshkent –“O‘zbekiston” –2022 Karimov N.
3. Beruniy. Hindiston. T.: Fan, 1965.
4. Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. T.: O‘zbekiston, 2020.
5. A.Qayumov. Beruniy va adabiyot. T.1974.
6. Alberuni’s India. An Account etc. An English edition, with notes and indices by E.Sachau, London, 1888
7. “Хиндистон”нинг нашр этилган арабча матнига тақриздан; ЗВО, 1888, III.